

## Rasa, národ alebo ľud? Reflexie maďarizácie v prostredí Starej školy, slovenského katolicizmu a hlasistov

MILOSLAV SZABÓ

*Kľúčové slová: rasový diskurz, nacionalizmus, antisemitizmus, Stará škola, politický katolicizmus, hlasisti*

**V**o svojej monografii *The Idea of National Superiority in Central Europe, 1880 – 1914* (Myšlienka národnej nadradenosti v strednej Európe, 1880 – 1914) analyzuje rumunský historik ideí Marius Turda doteraz zriedka tematizované ideologické aspekty národnostnej politiky v dualistickom Uhorsku. Ide najmä o vplyv moderných „rasových náuk“ a sociálneho darvinizmu na pokusy o etnografické a historicko-právne zdôvodnenie asimilácie, resp. maďarizačných praktík ako dôsledku hierarchického poriadku, v ktorom bola maďarská národnosť či „rasa“ kvázi prirodzene nadradovaná Nemaďarom, ktorých kultúrne pozdvihnutie si údajne žiadalo, aby rezignovali na ambície rozvoja vlastnej kolektívnej identity. Hlásatelia maďarizácie nemaďarských národností v duchu „liberalizmu panského národa“ argumentovali v prospech *etnickej* výlučnosti, hoci stále dúfali v úspech asimilácie, ktorá mala byť vyústením projektu budovania *politického* národa. Turda tieto myšlienkové tendencie zasadzuje do kontextu populárnych dobových diskurzov „rasového boja“ (Ludwig Gumplowicz) či „rasových dejín“ (Houston Stewart Chamberlain) ako základných kategórií vývinu moderných národov. V tomto kontexte sa napokon zaoberá aj myšlienkami jedného z najprominentnejších kritikov národnostnej politiky v Uhorsku, rumunského publicistu Aurela C. Popovicia: zatiaľ čo maďarskí nacionalistickí intelektuáli rozvíjali predstavy o asimilačnej sile dominantného maďarského etnika či „rasy“, ktorá pohltí „menejcenných“ Nemaďarov, Popovici myšlienky asimilácie a „miešania rás“ spochybňoval.<sup>1</sup>

Turdova monografia sa tým zaraďuje do širšieho kontextu štúdií, ktoré skúmajú historické súvislosti medzi kategóriami, resp. koncepciami národa/nacionalizmu a rasy/rasizmu. Ako vo svojej monografii *Die Wahlverwandschaften. Rassendiskurs und Nationalismus im späten 19. Jahrhundert* (Spriazení voľbou. Rasový diskurz

---

<sup>1</sup> TURDA, Marius. *The Idea of National Superiority in Central Europe, 1880 – 1918*. Lewiston : Edwin Mellen, 2004, s. 148-153.

a nacionalizmus na konci 19. storočia) presvedčivo ukázal nemecký historik Christian Geulen,<sup>2</sup> v posledných desaťročiach 19. storočia sa obe kategórie a koncepcie začali čoraz väčšími prekrývať. Geulen tým spochybnil staršie názory, ktoré tieto javy stavali do nezmieriteľnej opozície, známej najmä vďaka rozlíšeniu Hannah Arendtovej medzi kategóriami národného štátu a rasistického imperializmu. Geulen sa naopak pýta, prečo sa nacionalistický projekt koncom 19. storočia zdanlivo obrátil proti vlastným premisám. Podľa Geulena predstavovala nacionalistická integrácia subjektívneho voluntarizmu a rasového diskurzu na konci 19. storočia vcelku pochopiteľnú tendenciu: postupujúca internacionalizácia veľkých oblastí života – ekonomická globalizácia, vzostup robotníckeho a ženského hnutia atď. – mala za následok transformáciu pôvodného nacionalistického projektu zjednotenia jazykovo a regionálne obmedzených (partikulárnych) komunít do podoby imperializmu a „oficiálneho nacionalizmu“.<sup>3</sup> Ten v strednej a východnej Európe konca 19. storočia aplikovali nové elity starých dynastických ríš Pruska, Ruska a Rakúsko-Uhorska za účelom homogenizácie etnicky a konfesiónálne rôznorodého obyvateľstva, známej pod polemickými dobovými pojmami germanizácia, rusifikácia či maďarizácia. Rasový diskurz v zmysle Foucaultovej „biopolitiky“ – regulácia politických kolektívov kvôli ich „prežitiu“ – bol jedným zo symptómov tohto „oficiálneho nacionalizmu“, ktorého hlásatelia sa snažili legitimovať nadradenosť svojho kolektívu poukázaním na podradnosť konkurenčných kolektívov, ktoré chceli asimilovať.

Kategórie, resp. koncepcie národa/nacionalizmu a rasy/rasizmu teda neboli jednoznačne ani vo vzťahu opozície, ani vo vzťahu subordinácie. Skôr by sa dalo povedať, že ich vzťah bol komplementárny, keďže obe kategórie, resp. koncepcie v istých kontextoch podliehali diskurzu biopolitiky, ktorý jedincov redukoval na súčiastky imaginárnych kolektívov transcendujúcich konečnosť individuálnej existencie. Kategórie „rasy“ (maďarsky *faj*, slovensky *rassa*, *plemeno*, *fajta*) boli preto rovnako situatívne, procesuálne, kontingentné ako kategórie národa, etnika či ľudu.<sup>4</sup> Ich „prežitie“, „záchrana“, „budúcnosť“ predstavovali non plus ultra nacionalistického diskurzu i nacionalistickej praxe. Platí to do istej miery už pre romantickú fázu stredoeurópskych nacionalizmov, zmietaných medzi vierou v budúcnosť národa a strachom z „národnej smrti“.<sup>5</sup> V posledných desaťročiach 19. storočia bol tento

---

<sup>2</sup> GEULEN, Christian. Die Wahlverwandschaften. Rassendiskurs und Nationalismus im späten 19. Jahrhundert. Hamburg : Hamburger Edition, 2004.

<sup>3</sup> GEULEN 2004, s. 28-29. Tento termín prevzal Geulen od známeho teoretika nacionalizmu Benedicta Andersona. Pozri tiež SETON-WATSON, Hugh. Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. London : Methuen, 1977, s. 148.

<sup>4</sup> Pozri BRUBAKER, Rogers. Ethnicity without Groups. Cambridge : Cambridge University Press, 2004, s. 11.

<sup>5</sup> Kliše o „smrteľnosti“ Maďarov (či presnejšie, maďarčiny) rozširovali napr. britský historik Edward Gibbon a nemecký filozof Gottfried Herder už na konci 18. storočia. Neskôr sa stalo významnou súčasťou

pesimizmus navyše racionalizovaný v zmysle „biopolitiky“, ktorá mala národný kolektív regulovať kvôli jeho „prežitiu“, čoho výrazom je jednak úspech koncepcií ako „rasová hygiena“, a jednak „rasové“ definovanie kolektívnych odlišností, ktoré bolo treba asimilovať alebo vylúčiť.<sup>6</sup>

V predkladanej štúdií si kladiem otázku, ako sa tieto súvislosti odrážali v protiasimilačných a protimaďarizačných polemikách slovenských nacionalistov: do akej miery sa v nich prejavoval vplyv rasového diskurzu či aspoň organické metafory „národnej smrti“, teda obavy z pohltienia inými etnikami, ktoré sprevádzali tak slovenské, ako aj maďarské národné hnutie už od ich romantických začiatkov. V prvej časti chcem analýzou slovenskej publicistiky z okruhu tzv. Starej školy v Turčianskom Svätom Martine odhaliť kolektívno-identifikačné kategórie, pomocou ktorých sa v 70. a 80. rokoch 19. storočia argumentovalo proti maďarizácii – národ a „rasa“ –, resp. ich ideové zdroje, pričom sa budem venovať najmä stereotypom nadradenosti a podradnosti vo vzťahu k dominantnému uhorskému etniku: Maďarom. V druhej časti sa presuniem na začiatok 20. storočia, do obdobia vnútornej diferenciacie slovenského národného hnutia. Na príklade predstaviteľov slovenského katolicizmu a liberálnych demokratov (hlasistov) Andreja Rojka, resp. Antona Štefánka chcem demonštrovať ideovo-historické dôsledky, vyvolané posunom od nacionálneho, príp. „rasového“ diskurzu k náboženskému, resp. sekulárnemu *populizmu*, ktorého základnú kolektívno-identifikačnú kategóriu predstavuje „ľud“. Ten síce ani v katolíckom, ani v liberálnodemokratickom chápaní nebol konotovaný „rasovo“, organické metafory národného úpadku či zániku v dôsledku *antisemitizmom* deformovanej myšlienky maďarizácie však naznačujú, že rasový diskurz prinajmenšom latentne pretrvával aj u slovenských populistov. Túto tézu by som chcel overiť rozborom kontradiktórnych kategórií „slovenský ľud“, resp. „maďarizujúci Žid“. Vychádzam pritom z tézy, že táto opozícia v zásade zodpovedala sémantike „nacionálneho antisemitizmu“, ktorá podľa nemeckého sociológa Klausa Holza projektuje „židov“ ako antinacionálny prvok stojaci mimo bežných nacionalistických opozícií (slovenský – maďarský, nemecký – francúzsky atď.)

---

maďarského romantického pesimizmu. Pozri EVANS, Robert J. W. Der ungarische Nationalismus im internationalen Vergleich. In HIRSCHHAUSEN, Ulrike von (ed.). Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich. Göttingen : Wallstein, 2001, s. 297. V rámci slovenského národného hnutia je prominentným príkladom takéhoto romantického pesimizmu napr. Kollárova básnická skladba Slávy dcéra, memento „odnárodnenia“ polabských Slovanov.

<sup>6</sup> Túto tendenciu oficiálneho nacionalizmu v zásade nespochybňuje ani fakt, že diskurz oficiálneho nacionalizmu v Hornom Uhorsku v skúmanom období dôsledne rozlišoval medzi kategóriami lojálneho „slovenského ľudu“ a nelojálnych „panslavistických buričov“. Pozri VÖRÖS, László. Slováci: „najvlasteneckjší Uhri“ alebo „slobodný národ“? Sociálne reprezentácie Slovákov v maďarskej tlači v rokoch 1914 – 1918. In DRÁL, Peter (ed.). Ako skúmať národ. Deväť štúdií o etnicite a nacionalizme. Brno : Tribun EU, 2009, s. 79-105. Naopak, toto rozlíšenie potvrdzuje ambivalentný charakter diskurzu maďarského/uhorského oficiálneho nacionalizmu, ktorý implikoval asimiláciu („slovenský ľud“) a zároveň vylučoval („panslavistickí buriči“).

v pozícii akéhosi „tretieho“, čím ohrozuje „nacionálny svetový poriadok“.<sup>7</sup> Holz neuznáva označovanie moderného antisemitizmu za „rasový“, keďže kategóriu rasy podriaďuje procesom etnizácie usilujúcim vo všeobecnosti o prehĺbenie „*historicko-genealogických konštrukcií*“.<sup>8</sup> V kontexte tejto štúdie sa chcem pokúsiť o komplementárny dôkaz vplyvu biopolitiky na nacionálno-antisemitské konštrukcie, ktoré na prvý pohľad nepodliehajú rasovému diskurzu.

### **„Rasa“, jazyk, história**

„Dlhé“ európske 19. storočie nebolo iba storočím nacionalizmu, ale aj storočím diskusií o „príbuznosti“ jednotlivých národov a etník a hľadáním ich „koreňov“. Úvahy o jazykovej príbuznosti sa nezriedka spájali s antropologickými špekuláciami o „rasách“. Vágný pojem rasa zahŕňal v sebe jazyk i dejiny a umožňoval konštruovať dlhé historické kontinuity a zjednodušené obrazy, klišé a stereotypy „vlastného“ a „odlišného“/„cudzieho“. Európski nacionalisti 19. storočia legitimizovali svoje koncepcie kvázi univerzalistickými konštrukciami, ktoré mali dokázať archaickosť a svetodejinné poslanie partikulárneho národného spoločenstva. Tieto tendencie neobišli ani Uhorsko. Maďarský nacionalizmus konca 18. a začiatku 19. storočia kolísal medzi francúzskym modelom teritoriálneho a inštitucionálneho patriotizmu a nemeckým modelom kultúrnej (to znamená lingvisticky, historicky a antropologicky) definovaného národného spoločenstva (*Gemeinschaft*).<sup>9</sup> Archaizujúci nacionalistickí mýtotovcovia – maďarské elity, ale aj ich odporcovia – hľadali predchodcov v prehistorickej Ázii a zdôrazňovali ich „spriaznenosť“ s Hunmi a Turkami.

Tieto diskusie ožili v 70. a 80. rokoch 19. storočia a poslúžili maďarským orientalistom Pálovi Hunfalvymu a Árminovi Vámbérymu ako argumenty v zdanlivo akademickom, no v skutočnosti nanajvýš ideologickom, pred európskou verejnosťou prebiehajúcim spore o „pôvode Maďarov“. Jedným z podnetov tejto polemiky, ktorá prepukla naplno v rokoch 1882 a 1883, bola balkánska kríza z rokov 1875 až 1878, ktorá vyústila do rusko-tureckej vojny a vzniku nových, „slovanských“ štátov.<sup>10</sup> Jazykovedec Hunfalvy presadzoval jazykovú koncepciu národa na úkor náhodných dejín a irelevantnej rasy. Turkológ Vámbéry vydal roku 1882 v maďarčine a v nemčine knihu *Pôvod Maďarov* (svoje tézy rozvíjal a publikoval, pravda, už v predchádzajúcich desaťročiach), v ktorej

---

<sup>7</sup> HOLZ, Klaus. Die antisemitische Konstruktion des „Dritten“ und die nationale Ordnung der Welt. In BRAUN, Christina von (ed.). „Das bewegliche Vorurteil“. Aspekte des internationalen Antisemitismus. Würzburg : Königshausen & Neumann, 2004, s. 43-63.

<sup>8</sup> HOLZ, Klaus. Nationaler Antisemitismus. Wissenssoziologie einer Weltanschauung. Hamburg : Hamburger Edition, 2001, s. 163.

<sup>9</sup> Pozri EVANS 2001, s. 296-297.

<sup>10</sup> Švajčiarsky historik Peter Haber hovorí výstižne o „ugro-tureckej vojne“. Pozri HABER, Peter. Sprache, Rasse, Nation. Der ungarische Turkologe Ármin Vámbéry. In Jüdische Identität und Nation. Fallbeispiele aus Mitteleuropa. Köln : Böhlau, 2006, s. 34-35.

spochybnil prevládajúcu – a aj Hunfalvym zastávanú – teóriu o „*fino-ugrijskom*“ pôvode maďarčiny. Vámbéry sa neuspokojil s jedným členom triády rasa, jazyk, dejiny, naopak, spojil všetky tri vo vágnej predstave „*tureckej národnosti Maďarov*“ (často píše o rase), ktorá bola údajne zjednocujúcim prvkom „*etnického amalgámu, známeho pod názvom Maďari*“ a umožnila mu podrobiť si „*árijských*“ Slovanov v Poddunajske.<sup>11</sup>

Hunfalvy však nepolemizoval iba s Vámbérom a s inými maďarskými orientalistami, ktorí hľadali „*pokrvných príbuzných Maďarov*“ v Ázii („*aký neurčitý je výraz ‚aziatské typy‘!*“<sup>12</sup>), ale aj s Pavlom Jozefom Šafárikom, ktorý odvodzoval „*kmeňovú príbuznosť*“ zo súčtu faktorov rasa („*plemeno*“), jazyk a dejiny.<sup>13</sup> Šafárik sa v *Slovanských starožitnostiach* (1837) zaoberal jednak autochtónnym „*európanstvom*“ Slovanov, ktorých zarad'oval k „*indoárijskému plemenu*“<sup>14</sup>, a jednak antropológiu, lingvistikou a dejinami etník, s ktorými starí Slovania prišli do styku – popri Indoárijcoch, ako Nemci (teda Germáni), Kelti atď., šlo predovšetkým o čel'ade tzv. „*severského plemena*“,<sup>15</sup> ku ktorému zarad'oval „*Aziatov*“: Fínov, Maďarov, Turkov či Mongolov. Šafárik sa zväčša vyhýbal zjednodušenej dichotómii „*civilizovaní Indoárijci*“ – „*barbarskí Aziati*“, no pri opise charakterových vlastností bájných Skýtov, paradigmy „*mongolskej nekultúrnosti*“, postupoval nevedecky a ideologicky: „*[...] plsténé stany, svinská nečistota, tésťo, jímž se ženy jejich obkládaly, aby jim čas po času přischlé bláto a špinu s kůže sklidily, záhalčivá lenivost a mimo vojnu i loupež, zmrtvělost (komu zde povaha starých Maďarův na mysl nepřipadne?), všecko to jest sibirské a mongolské, nikoli pak turčinské a čudské, nerci-li slovanské a germanské. Sibirské jest i opájení se kouřem konopného semene na řeřavém kamenu v pevně zavřené jurtě čili stanu [...]. Ostatní, větším dílem hnusné, nerci-li hovadské obyčeje a obřady Skythův, np. zabíjení lidí při pohřebu králův, pití kyselého kobyliho mléka (kumisu národův mongolských), oslepování sluh a otrokův, jichž ku polním a domácím pracem užívali, lokání krve zabíjých nepřátel, odírání kůže jejich a vyrábění jí k rozličným domácím potřebám, užívání lbů zabíjých nepřátel místo číší atd., naschvál zde běžně dotýkám; at' o nich čte, komu libo, [...] jen Slovanův nechat' žádný více se Skythy neplete a nemíchá.*“<sup>16</sup>

<sup>11</sup> VÁMBÉRY, Hermann. Ursprung der Magyaren. Eine ethnologische Studie. Leipzig : Brockhaus 1882, s. 394, 396, 411-412. O rase pozri s. 195-196. Inojazyčné citáty preložil autor; všetky české a slovenské citáty sú v pôvodnej podobe, vrátane zjavných preklepov a chýb.

<sup>12</sup> HUNFALVY, Paul. Vámbérys Ursprung der Magyaren. Wien : Karl Prochaska, 1883, s. 22.

<sup>13</sup> HUNFALVY, Paul. Ethnographie von Ungarn. Budapest : Franklin, 1877, s. 35.

<sup>14</sup> „[...] kmen slovanský, již v nejstarší historické době mnohonárodný a lidnatý, nemohl teprva v čas novějšího stěhování národův uralsko-čudských a tureckých [...] z Asie do Evropy vtrhnouti, nýbrž že již od starodávna zde mezi kmeny sobě příbuznými [t. j. medzi „Indoárijcami“, M. S.] své obydlí a stálé sídlo míti musil.“ ŠAFÁŘÍK, Pavel Josef. Slované starožitnosti. Oddíl dějepisný. Okres první. Praha : Bedřich Tempský, 1862, s. 79-80.

<sup>15</sup> Šafárik sa pri pokuse dokázať autochtónne európanstvo Slovanov ich konfrontáciou s „východnými barbarmi“ opieral o staršiu terminológiu, ktorá situovala Rusko a východnú Európu na sever, nie na východ od „Západu“. O tom a o následnej zmene paradigmy pozri LEMBERG, Hans. Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom „Norden“ zum „Osten“ Europas. In Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1985, roč. 33, č. 1, s. 48-91.

<sup>16</sup> ŠAFÁŘÍK 1862, s. 317-319. Šafárik sa tu odvoláva na antické zdroje.

Šafárikov civilizačný a kultúrny protiklad slovanských (a iných) „*Árijcov*“ nezahŕňal iba „*mongolských*“ Skýtov, ale všetkých „*nomádov*“,<sup>17</sup> medzi ktorých autor zaradoval aj starých Maďarov. Tieto antropologické stereotypy – zjavne namierené proti asimilačnému tlaku maďarského jazykového nacionalizmu – sa rozšírili medzi slovenskými nacionalistami 19. storočia: pitie „*kumisu*“ a ľudskej krvi malo dosvedčovať nekultúrnosť „*Aziatov*“ (Maďarov) a anachronicky ospravedlňovať civilizačnú misiu starých Slovanov a Slovákov.<sup>18</sup> Tieto stereotypy zohrali úlohu aj v 70. a 80. rokoch 19. storočia, v kontexte vystupňovaného maďarizačného tlaku.

Zásadný prejav rasovo konotovaného diskurzu národnej nadradenosti voči nemaďarským národnostiam, konkrétne Slovákom, predstavuje pamflet zvolenského podžupana a juristu Bélu Grünwalda *A Felvidék* (Horné Uhorsko, 1878). Autor tu – v kontexte zatvorenia Matice slovenskej a slovenských stredných škôl, ale aj rusko-tureckej vojny, ktorá naplňovala slovenských nacionalistov nádejami v osloboditeľskú úlohu Ruska a oživila v nich pocity nadradenosti voči „*západným Turkom*“<sup>19</sup> – tvrdo zaútočil proti slovenskému národnému hnutiu a „*receptívnym, nie produktívnym*“ Slovákom vôbec. Ich podradnosť – Slováci podľa neho nemali vlastných hrdinov, dejiny, literatúru ani priemysel a za všetko vdáčili svojim „*slobodymilovným maďarským pánom*“ – ich mala predurčovať, aby sa stali materiálom na rast maďarského „*panského národa*“. Z Grünwaldových úvah napriek tomu zaznieva pesimizmus a melanchólia, ktorú, mimochodom, príznačne projektoval na „*slovanskú rasu*“: „*Naším poslaním nie je dobýjať a rozpínať sa za hranice našej vlasti [...] naše poslanie leží v hraniciach našej vlasti [...] je v našom záujme a v záujme ľudstva, aby sme pozdvihli na našu úroveň a zušľachtili v našej vlasti žijúce cudzie a zaostané plemená; pripojme všetkých, ktorí môžu predstavovať nebezpečenstvo pre maďarský štát, udržme pohromade s týmto štátom vznešenú maďarskú rasu, a nedopusťme, aby upadla a zahynula vinou hlboko pod ňou stojacich plemien.*“<sup>20</sup>

<sup>17</sup> „V obraze dřevních Skythův [...] nelze nám neviděti podobenství pozdějších Hunův, Avarův, Kozarův, Pečencův, a nade všechno Mongolův čili Tatarův: všude, třebas časově nestejní, úkazové stejní jsou. [...] Vnitřní historie kočovných a loveckých národů v horní Asii jest sobě veskrze podobna, hunská mongolské, obě massagetské. Dnešní nomadové jsou obraz a podobizna těch, co byli přede tisíci lety. Takovou jednotvárnost i u zvířat znamenáme. Vzdělanost zplozjuje nepřehlednou různost a rozmanitost národoživotních forem.“ ŠAFÁŘÍK 1862, s. 316. Tieto stereotypy využívali západoeurópski autori už v 18. storočí. Napr. britský historik Edward Gibbon uvažoval o „pokrvmnej príbuznosti“ starých Maďarov so Skýtmi, ba dokonca s Féničanmi. Pozri WOLFF, Larry. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford : Stanford University Press, 1994, s. 303.

<sup>18</sup> Slovanmi Ľudovíta Štúra: „Kdo zmírnil divoké mravy vaše, kdy jste se dohnaly na koních do kraje našeho, neli Slováci, kteří nikdy nelokali krve lidské?“ ŠTÚR, Ľudevít. *Starý i nový svět Slováků*. Bratislava : Učená společnost Šafaříkova, 1935, s. 26.

<sup>19</sup> Pozri SZABÓ, Miloslav. *Imaginácia a odlišnosť. Balkánska otázka a kríza slovenskej národnej ideológie v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 19. storočia*. In BLÁHOVÁ, Kateřina (ed.). *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století*. Praha : Academia, 2008, s. 190-193.

<sup>20</sup> GRÜNWARD, Béla. *A Felvidék. Politikai tanulmány*. In *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň*

V reakciách slovenských nacionalistov vskutku zarezonovali v neposlednom rade tie pasáže z Grünwaldovej brožúry, kde naznačoval, že niektoré oblasti Horného Uhorska sa ďalej „poslovenčujú“. Kde pramení „tá expanzívna sila slovenstva“, pýtal sa autor článku *Národných novín* s názvom „*Felvidék*“ a hneď si aj odpovedal, „že to v pôvodnej zachovalosti a v čarovnej sile slovenského pňa má svoje príčiny“.<sup>21</sup> Autor ďalšej polemiky ho príznačne doplnil, rozvíjajúc stereotyp holubičieho národa: „*Slovanský živel nenie žravý, nemá vlčiu náturu [...] Jeho teda assimilovanie si z druhých národov nenie aktívne, ale iba passívne; on nechá si svoju reč prisvojiť bez toho, žeby ju komu natískal.*“<sup>22</sup>

Obavy z „národnej smrti“ boli v tomto období charakteristické pre maďarských i slovenských nacionalistov, čoho dokladom je úvodník *Národných novín* z roku 1874 s názvom *Výhlady do budúcnosti*: „*História Európy poskytuje síce množstvo príkladov, že celé národy [...] buď bez všetkej stopy zanikly, buď prijaly cudziu národnosť, alebo smiešajúc sa s iným národmi, nový miešaný národ utvorily [...] z historického, všeludského stanoviska ono hromadné odnárodňovanie a, tak bych riekol, chemické slučovanie sa rozličných, často veľmi heterogenných národných živlov nijak nemožno považovať za nešťastie. [...] Od toho času však, čo utíšily sa rozbúrené vlny v základoch rozochveného ľudstva, a v živote jednotlivých národov a krajín nastaly definitívne, normálne pomery, ode tedy reku darmo hľadali by sme príkladu, žeby jedon celý, početný a kompaktné bývajúci národ bol sa odnárodnil.*“<sup>23</sup>

Spojitosť medzi pesimizmom a rasovým diskurzom sa mimoriadne vypuklo prejavila v seriáli článkov v predchádzajúcom ročníku *Národných novín*, nazvanom *Odpoveď na otázku: Či sa Slovák rodí či skrze výchovu stáva Slovákom?*, ktorého autorom bol učiteľ revúckeho gymnázia Samuel Ormis.<sup>24</sup> Ormis neargumentoval z jazykových, ale z otvorene rasistických pozícií a odmietol zmiešané manželstvá medzi Maďarmi („žlté [t. j. mongolské – M. S.] plemeno“) a Slovenkami. Ormis uvažoval o reprodukčnej schopnosti Slovákov, ktorú odvodzoval z etnickej čistoty, resp. o neplodnosti Maďarov, ktorá mala byť výsledkom „etnického amalgámu“: „*A preto o tom nieto strachu, že by prílišným miešaním Slovenské plemeno zahynulo, – tak sa vidí, že skrze to len žlté plemeno tratí na svojej pôvodnosti, a jestli sa neopatrne i ďalej miešať bude, zmizne z tvári zeme. [...] Na počiatku 19. stoloetia dolňozemské Maďarské zemänské rodiny braly si Slovenky za manželky; zprvu bola z toho plodnosť, lebo Slovenky sú plodné. Ale už ten parod [„bastard“, M. S.] bol menej plodný, a v piatej, šiestej generácii musí vyhynúť. Preto keby*

---

vitairatai. Romsics Ignác és Roman Holec utószavával. Bratislava : Kalligram, 2011, s. 21.

<sup>21</sup> „*Felvidék*“. In *Národné noviny*, 2. marca 1878, roč. 9, č. 26.

<sup>22</sup> Nebezpečný smer „*Felvidéku*“. In *Národné noviny*, 2. apríla 1878, roč. 9, č. 39.

<sup>23</sup> *Výhlady do budúcnosti*. In *Národné noviny*, 22. januára 1874, roč. 5, č. 9.

<sup>24</sup> ORMIS, Samuel. *Odpoveď na otázku: Či sa Slovák rodí či skrze výchovu stáva Slovákom?* In *Národné noviny*, 27. marca 1873, roč. 4, č. 37; 29. marca 1873, č. 38; 1. apríla 1873, č. 39; 5. apríla 1873, č. 41.

*násilní rozširovatelia Maďarismu chceli naozaj Maďarské plemä zachrániť od zahynutia, tak by neprijímali do neho ani Židov, ani Nemcov, ani Slovákov, ani Románov, ale chovali by ho čisté, – mravné, a tak isto pod 100 rokmi by sa ztrojnásobilo. Ale skrze miešaniu pripravujú mu nevyhnutel'nú smrteľnosť.*<sup>25</sup>

Prvý skutočne systematický pokus zasadiť etnológiu Slovákov do súvislostí „rasových dejín“ predstavuje až štúdia evanjelického farára z Istebného Jána M. Hroboňa *Pohl'ad na priebeh kultúrnych dejín zo stanoviska ethnologie*, ktorú Svetozár Hurban-Vajanský uverejnil v siedmom ročníku *Slovenských pohľadov* (1887). Prevrátený slovenský orientalizmus<sup>26</sup> sa tu manifestuje v neskrývanej podobe – akiste aj pod dojmom balkánskych povstaní a rusko-tureckej vojny v rokoch 1875 až 1878. Hroboň načrtáva univerzálne dejiny sveta na rasovom princípe – triáda rasa, jazyk, dejiny sa transformuje do podoby rasistického „árijského mýtu“<sup>27</sup> – a situuje do nich aj maďarsko-slovenský zápas: „Náš boj má korene hlbšie, významnejšie, pre maďarskú rassu málo nádeje sľubujúce. Tu zápasia dve rassy pôvodu rozdielneho, plemená v ethnologickom ohľade nič spoločného nemajúce. Maďari sú plemenom ural-altajským, odvetvie rozsiahleho plemena mongolského, lebo turánskeho; my Slováci sme Árijci alebo Indoeuropejci, a čo rozdiel tento ethnologicky znamená, o tom dostatočne svedčia celé politické a kultúrne dejiny ľudstva. Náš zápas s maďarským kmenom je – možno poslednou – fásou v rade tých ohromných bojov, ktoré od dávna bojovala Európa s Asiou, rassa kaukazská s rassou mongolskou či turanskou, Occident s Orientom. Európa zvíťazila a víťazí na celej čiare; europejskí Árijci, odraziac nápady Asie, stoja dnes na čele osvety ľudskej. Boj tento Európy s Asiou, boj to Árijcov so Semitmi z jednej a s plemenom mongolským z druhej strany, trvá vyše 2000 liet; Semiti sú zatlačení, Turci dokonávajú, a anomalia tá historická, aby plemeno ural-altajské pohltilo plemä árijské, aby sme my Slováci boli vtiahnutí do sféry kultúrnej Maďarstva, dá Boh, nestane sa nikdy.“<sup>28</sup>

<sup>25</sup> ORMIS 29. marca 1873, č. 38. (Zvýraznené v orig.) O rozporoch medzi ideologickými normami a skutočnými svadobnými stratégiemi stredoeurópskych nacionalistov pozri bližšie MAXWELL, Alexander. Národná endogamia a dvojitý štandard: sexualita a nacionalizmus vo východnej a strednej Európe. In OS. Občianska spoločnosť, 2011/1, s. 50-73.

<sup>26</sup> Používam pojem orientalizmus v odlišnom kontexte ako Edward Said, ktorý ním označoval kolonialistické fantázie západných akademikov 19. storočia. Slovenskí intelektuáli a publicisti tohto obdobia predstavovali vo vzťahu k oficiálnemu maďarskému nacionalizmu skôr „kolonizovaných“. Orientalizmus im pomáhal rozvíjať fantázie, ktoré mali dokazovať antropologickú a historickú neoprávnenosť tejto situácie.

<sup>27</sup> Pozri POLIAKOV, Leon. Der arische Mythos. Zu den Quellen von Rassismus und Nationalismus. Hamburg : Junius, 1993.

<sup>28</sup> HROBOŇ, Ján M. Pohl'ad na priebeh kultúrnych dejín zo stanoviska ethnologie. In Slovenské pohľady, 1887, roč. 6, č. 2, s. 32. Hroboňove kategorizácie boli čiastočne ovplyvnené nemecko-britským orientalistom Maxom Müllerom (1823 – 1900). Ján M. Hroboň predniesol ešte v roku 1907 na valnom zhromaždení Muzeálnej slovenskej spoločnosti podľa referátu Národných novín „veľmi zaujímavú prednášku“ s názvom Bronzová kultúra a Slováci. Hroboň sa v prednáške usiloval dokázať, „že slovenský národ je tu [v Uhorsku, M. S.] prvobytny, že je indo-europejský, arijský, že niesol kultúru do ďalších strán, že má všetky prednosti Arijcov, ktorí kráčajú v hlave všetkých národov a kultivovali Asiu i Európu už za



## Maďarizácia ako „požidovčenie“

Je trochu nejasné, či sa zmienka o Semitoch v Hroboňovom texte vzťahuje na Arabov, ktorých zatlačili už Karol Veľký a španielski reconquisti, alebo na Židov, ktorí sa popri Maďaroch stávali hlavnou projekčnou plochou na reflexie maďarizácie zo strany predstaviteľov nemaďarských národností. Prominentným príkladom je aj v tomto prípade rumunský nacionalista Aurel C. Popovici, pre ktorého bola židovská asimilácia stelesnením „rozkladu“ národa. Na poučenie, či skôr na výstrahu, odporúčal svojim čitateľom rasistický bestseller Houstona Stewarta Chamberlaina *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (Základy 19. storočia, 1899), „*kde sa môžu konečne presvedčiť nielen o nemožnosti absorbovať Židov, ale aj o smrteľných nebezpečenstvách hroziacich národu, ktorý sa infikuje židovstvom [...] Maďari sú preto na najlepšej ceste stať sa najbastardnejším národom v Európe. Už dnes sa dajú mnohé z ich zlých vlastností odvodzovať z bezcharakternosti mestícov, keďže rozdiel medzi tercerónmi, kvarterónmi a maďarónmi je iba v stupni.*“<sup>29</sup>

Problém židovskej asimilácie v Uhorsku je téma na samostatnú štúdiu.<sup>30</sup> Na tomto mieste stačí spomenúť, že aj v Hornom Uhorsku priniesol zákon o emancipácii z roku 1867 mnohým z nich sociálnoekonomický vzostup, keď predovšetkým v mestách židia<sup>31</sup> v podstate vytvárali stredné vrstvy právnikov, lekárov, žurnalistov (na vidieku bola časť z nich nájomcami šľachtických veľkostatkov, ale ešte vždy prevládali v drobnom obchode, medzi držiteľmi licencií na prevádzku trafik a na výrobu a predaj alkoholu), čo sa najmä po prelome storočí prejavilo príklonom k maďarčine ako „materinskému jazyku“ (v skutočnosti praktikovali bi-, ba aj trilingvizmus).<sup>32</sup> Neodškriepiteľný je aj príspevok židov k maďarizácii hornouhorských miest, ich verejného priestoru a lokálnych inštitúcií, čo ich, pochopiteľne, stavalo do zásadnej opozície k slovenskému národnému hnutiu. Polemiky slovenských nacionalistov však napriek tomu spravidla

---

starých čias [...] že plemeno naše arijské neprišlo z Asie, ale povstalo tu za Karpatami v rovinách po Don a ďalej. Rozšírilo sa i za Karpaty, kde dlho žilo, až bolo Keltami na čas odtisnuté. Dunaj bol spojivom týchto národov so svetom orientálnym...” Dopisy. In *Národné noviny*, 8. augusta 1907, roč. 38, č. 92.

<sup>29</sup> POPOVICI, Aurel C. *Die Vereinigten Staaten von Großösterreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*. Leipzig : B. Elischer Nachfolger, 1906, s. 91-92. (Zvýraznené v orig.) O antisemitizme rumunských nacionalistov v Uhorsku pozri bližšie SZABÓ, Miloslav. *Vertraute Feindbilder. Die transnationalen Bezüge des slowakischen Antisemitismus um 1900*. In *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, 2011, roč. 51, č. 2, s. 361-367.

<sup>30</sup> Pozri napr. HANAK, Peter. *Problems of Jewish assimilation in Austria-Hungary in the nineteenth and twentieth centuries*. In THANE, Pat (ed.). *The power of the past. Essays for Eric Hobsbawm*. Cambridge : Cambridge University Press, 1984, s. 235-250; BARANY, George. „Magyar Jew or Jewish Magyar?“ *Reflections on the Question of Assimilation*. In VAGO, Bela (ed.). *Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918 – 1945*. New York : Waley, 1974, s. 51-89.

<sup>31</sup> Mimo citátov píšem slová „žid“ a „židovstvo“ s malými začiatočnými písmenami, zohľadňujúc oficiálny dobový štatút židovstva ako konfesie.

<sup>32</sup> HALÁSZ, Iván. *Slovenská národná politika a židovská komunita v období dualizmu*. In *Uhorsko a podoba slovenskej identity v dlhom 19. storočí*. Bratislava : Kalligram, 2011, s. 92-118.

neboli vecné, ale rozvíjali sémantiku moderného antisemitizmu, ktorý sa od 80. rokov 19. storočia šíril aj v Hornom Uhorsku.<sup>33</sup> Od 90. rokov sa k antisemitskej propagande utiekala Katolícka ľudová strana (*Katolikus Néppárt*), ktorej zásluhou sa aktivovala a diferencovala aj hornouhorská spoločnosť a slovenská politika. Antisemitizmus v zmysle negatívnej etnizácie a kriminalizovania židov pri tom zohral podstatnú úlohu.<sup>34</sup>

Dôležitý bol v tejto súvislosti dobový antiliberalizmus, ktorý sa vzťahoval nielen na hospodársku, ale v 90. rokoch 19. storočia predovšetkým na cirkevnú politiku. Tzv. cirkevnopolitické zákony o zavedení štátnych matrík a občianskeho sobáša či povýšení judaizmu na úroveň štátom uznaného vierovyznania predstavovali – napr. v porovnaní s národnostnou politikou uhorských vlád – skutočne nefalšovanú liberálnu agendu, hoci zároveň vytvárali nové predpoklady na pretváranie Uhorska na maďarský národný štát, k čomu prispeli paralelne prebiehajúce prípravy na milénárne oslavy „zaujatia vlasti“ starými Maďarmi.<sup>35</sup> V polemikách proti cirkevnopolitickým zákonom sa však takéto subtilne rozdiely zväčša nezohľadňovali, naopak, antiliberalizmus často splýval s antisemitizmom, následkom čoho sa otváral priestor na kritiku asimilácie a maďarizácie, ktorá údajne vydávala tradičné, stavovsky a konfesiónálne definované Uhorsko napospas medzinárodnému „židovskému liberalizmu“. Tieto tendencie, pochopiteľne, oslovovali aj predstavitel'ov nemaďarských národných hnutí, ktorí mali takisto záujem na zachovaní tradičnej konfesiónalnej a do 90. rokov 19. storočia do istej miery i stavovskej príslušnosti poskytujúcej útočisko pred asimiláciou a maďarizáciou. Na rozdiel od 80. rokov, keď márne hľadali spojenca,<sup>36</sup> sa im o desaťročie neskôr otvárala perspektíva spolupráce s novozaloženou Katolíckou ľudovou stranou, ktorá reagovala prísl'ubom rešpektovania národnostných práv v intenciách národnostného zákona z roku 1868.<sup>37</sup>

V kontexte kampaní proti cirkevnopolitickým zákonom začínajú nadobúdať antisemitský charakter aj protimaďarizačné polemiky vedúceho ideológa slovenského národného hnutia v 80. a 90. rokoch 19. storočia Svetozára Hurbana-Vajanského.<sup>38</sup>

---

<sup>33</sup> Bližšie pozri RYBÁŘOVÁ, Petra. Antisemitizmus v Uhorsku v 80. rokoch 19. storočia. Bratislava : PRO HISTORIA, 2010.

<sup>34</sup> Pozri SZABÓ, Miloslav. Obvinenia z „rituálnych vrážd“ v Hornom Uhorsku. Antisemitská propaganda, politický katolicizmus a národnostná otázka na prelome 19. a 20. storočia. In Historický časopis, 2012, roč. 60, č. 4, s. 617-639.

<sup>35</sup> KOMORA, Pavol. Milénárne oslavy v Uhorsku roku 1896 a ich vnímanie v slovenskom prostredí. In PODRIMAVSKÝ, Milan (ed.). Slovensko na začiatku 20. storočia. Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby, Bratislava : Historický ústav SAV, 1999, s. 100-116.

<sup>36</sup> SZABÓ, Miloslav. Predohra Kulturkampfu. Uhorské cirkevno-politické debaty v rokoch 1883/84 na stránkach Národných novín. In CHMEL, Rudolf (ed.). Slovenská otázka dnes. Bratislava : Kalligram, 2006, s. 445-455.

<sup>37</sup> POPÉLY, Július. Zichyho strana a nacionálno-klerikálne hnutie na Slovensku v rokoch 1895 – 1905. In Historický časopis, 1978, roč. 26, č. 4, s. 581-609.

<sup>38</sup> Pozri SZABÓ, Miloslav. „Duch mlčí, len surové mäso vyvádza“. Protižidovské stereotypy v ideológii

V súlade s dobovým trendom si aj Vajanský ešte v 70. rokoch bral na mušku predovšetkým „záhubnú tlamu mongolizmu“, uisťujúc Maďarov o nemožnosti asimilácie: „*Jak ste dákych Pečenegov dostali takýmto aziatickým fíglom na lep, nemyslíte si, že aj duchaplný slaviansky kmen možno [...] ošialiť a zbalamutiť.*“<sup>39</sup> No napriek vyzývavému tónu sa aj Vajanský miestami obával o holé prežitie slovenského etnika. Tento pesimizmus pravdepodobne (a paradoxne) oživila kniha ruského filozofa Nikolaja Danilevského *Rossija i Jevropa* (Rusko a Európa, 1869), ktorú roku 1887 obširne predstavil čitateľom *Národných novín*.<sup>40</sup> Danilevského biologická teória dejín, inšpirovaná nemeckým historikom Heinrichom Rückertom, v ktorej popisuje zrod, rozkvet a úpadok tzv. „*kultúrnych typov*“, sľubovala svetlú budúcnosť aj malým západoslovanským národom – pravda, pod podmienkou, že sa priklonia k Rusku ako svetodejinnému nástupcovi „odumierajúcej“ Európy, pretože v opačnom prípade budú k dispozícii iným kultúram ako obyčajný „*etnografický materiál*“.

V 90. rokoch sa Vajanského reflexia maďarizácie postupne mení. Zatiaľ čo v programovom článku *Židovská otázka na Slovensku* (1881) spomína príspevok židov k maďarizácii len okrajovo, dostáva sa tento motív začiatkom 90. rokov postupne do popredia. V článku *Národných novín Úpadok mravov* Vajanský načrtol rasistickú typológiu „*hamitických*“ (čiernych) a „*semitických plemien*“, ktoré údajne útočia proti mravnosti „*arijských národov príkladom, robením príležitosti, kupectvom so živým ľudským mäsom, literatúrou, hudbou, necudnými podnikmi, malbou a hlavne lučebným [chemickým, M. S.] rozkladaním okružujúcej ich spoločnosti v každom ohľade*“.<sup>41</sup> Hoci tu mal Vajanský jednoznačne na mysli maďarizáciu, Maďarov v tomto kontexte prekvapujúco vôbec nespomína. Naopak, títo sa – v súlade so sémantikou nacionálneho antisemitizmu, ktorá projektuje „židov“ ako negáciu nacionálneho princípu vôbec – čoraz častejšie dostávajú do polohy obetí židov. Dokladom tejto tendencie je Vajanského komentár venovaný schváleniu zákona o občianskom sobáši hornou komorou uhorského parlamentu v júni 1894. Na rozdiel od oslavných ód, ktoré skladal na uhorskú aristokraciu pri podobnej príležitosti pred desiatimi rokmi, jej tentoraz vytýkal zradu konzervatívnych hodnôt, medzi ktoré zjavne rátal odmietanie liberálnej národnostnej politiky a antisemitizmus. Uhorskí aristokrati a klérus, vysvetľoval Vajanský, spravili chybu, keď šli „*ruka v ruke s liberalismom dobrodružným, židovským*“, tento totiž vôbec nepomáha uskutočniť „*fantom panmaďarizmu*“, ale sleduje svoje vlastné protinárodné

---

Svetozára Hurbana-Vajanského. In Forum Historiae, 2012, roč. 6, č. 2/2012. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/web/10180/132>.

<sup>39</sup> VAJANSKÝ, Svetozár Hurban. My budeme tichí, ale vytrváme. In Národné noviny, 24. novembra 1874, roč. 5, č. 139.

<sup>40</sup> VAJANSKÝ, Svetozár Hurban. Dôležitá kniha. In Národné noviny, 21. apríla 1887, roč. 18, č. 46, 23. apríla 1887, č. 47, 30. apríla 1887, č. 50, 3. mája 1887, č. 51, 5. mája 1887, č. 52, 7. mája 1887, č. 53, 10. mája 1887, č. 54, 12. mája 1887, č. 55, 17. mája 1887, č. 57.

<sup>41</sup> Úpadok mravov. In Národné noviny, 5. júna 1896, roč. 27, č. 123.

ciele. Vajanský preto vyzýval „uhorský konzervativizmus“, aby hľadal spojencov „v zdravých verných, nepohyblivých, konservatívnych massách národov [...] hrdúsených takzvaným liberalismom“.<sup>42</sup>

### **1. Proti „žido-zednárskeму liberalismu“: Andrej Rojko**

Základný tón tejto polemiky zodpovedal publicistike Katolíckej ľudovej strany, ktorá sa pred voľbami do uhorského snemu v roku 1896 sústredila na získanie voličov v Hornom Uhorsku, dovtedy bašte Liberálnej strany. S týmto cieľom vznikol koncom roku 1894 týždenník *Kresťan*, ktorý sa rýchlo stal najrozšírenejším opozičným periodikom vychádzajúcim v slovenskom jazyku.<sup>43</sup>

Antisemitská propaganda bola od začiatku neoddeliteľnou súčasťou tejto agendy. Jej hlásnou trúbou sa stal penzionovaný slovenský kňaz Andrej Rojko (1824 – 1907), ktorý vo svojich vulgárnych antisemitských článkoch šíril paranoidné predstavy o „židovsko-slobodomurársko-liberalistickom“ sprisahaní. Rojko navyše stelesňoval integratívny potenciál antisemitskej propagandy, zblížujúcej predstaviteľov politického katolicizmu so slovenskými nacionalistami. Židia usilujú o svetovládu, písal v jednom zo svojich programových článkov pred voľbami roku 1896, čoho dôkazom mala byť i skutočnosť, že si podmanili „kresťanské národy“ v Uhorsku. Rojko preto vyzýval ich zástupcov, aby sa pod vedením Katolíckej ľudovej strany spojili proti spoločnému nepriateľovi: „*Hore sa všetky kresťanské národy, Slováci, Maďari, Srby, Horváti, Nemci, podajme si bratskie ruky a pod zástavou ‚ľudovej strany‘ spojenými silami bojujme svorne, udatne, zmužile, neohrozene, proti nášmu všetkých nás úhlavniemu nepriateľovi, židovskému liberalismu, ktorý už toľko jako mravnej tak i hmotnej zkazy a záhuby u nás narobil a našu milú uhorskú vlasť na kraj hroznej prepasti priviedol.*“<sup>44</sup>

Andrej Rojko publikoval v rokoch 1896 až 1903 v *Kresťanovi* desiatky antisemitských článkov, v ktorých rozvíjal celú škálu protižidovských stereotypov na podoprenie svojej tézy o „židovsko-slobodomurárskom sprisahaní“ proti katolíckej cirkvi a „katolíckemu Uhorsku“.<sup>45</sup> Rojko sa hlásil k slovenskému národnému hnutiu už v 60. rokoch

<sup>42</sup> VAJANSKÝ, Svetozár Hurban. Čomu čudujú sa? In *Národné noviny*, 26. júna 1894, roč. 25, č. 74.

<sup>43</sup> Podľa úradných správ katolícki kňazi noviny kolportovali do najodľahlejších farností. Noviny štylizovali ľudovú stranu do roly obhajkyne práv slovenského ľudu a kritizovali štátnu správu v Hornom Uhorsku. Podľa jedného z neskorších redaktorov mal *Kresťan* takmer 10-tisíc predplatiteľov. POPÉLY, Július. Počiatky politického klerikalizmu v Uhorsku a proces kryštalizácie Slovenskej ľudovej strany. Kandidátska dizertačná práca. Bratislava : b. v., 1977, s. 107-108.

<sup>44</sup> ROJKO, Ondrej. Ciele židovské. In *Kresťan*, 19. januára 1896, roč. 3, č. 3, s. 4.

<sup>45</sup> Okrem krátkych životopisných čít v *Slovenskom biografickom slovníku*, zv. 5, Martin : Matica slovenská, 1992, s. 106 a v *Lexikóne katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava : Lúč, 2000, s. 1162 (autor Róbert Letz) predstavuje jediný zdroj poznatkov o Rojkovom živote a diele jeho vlastná publicistika a nekritické poznámky jeho prasynovca V. H. Kurthu, sčasti publikované v slovenskej medzivojnovnej tlači. Pozri Archív Národného biografického ústavu Slovenskej národnej knižnice v Martine, fond Andrej Rojko (ďalej ANBU SNK, f. A. Rojko).

19. storočia a úrady ho od začiatku pokladali za buriča, neustále provokujúceho svetskú i cirkevnú vrchnosť, ako aj miestne honorácie v jeho farnosti v Lome nad Rimavicou. Rojko bol zástancom autoritárskeho sociálneho kolektivismu, ktorým chcel svojich farníkov chrániť pred vykorisťovaním zo strany banských podnikateľov a krčmárov, okrem iného založením akciovej spoločnosti a družstiev, aby – slovami svojho životopisca V. H. Kurthu – „vylúčil židovský-slobodomurársky medziobchod“.<sup>46</sup> Rojko tieto spory rozmazával vo svojich kázňach, ktoré mu často slúžili ako predloha na publicistiku.

Dôkaz, že Rojko sa neuspokojoval s tradičným antijudaizmom, poskytuje jeho koketovanie s rasistickými teóriami klasika moderného antisemitizmu Édouarda Drumonta či publicistu skrývajúceho sa pod pseudonymom „Osman Bey“. Rojko síce židov aj naďalej obviňoval z bohovraždy, z ktorej ich údajne môže vyslobodiť len krst „skrze krev Ježiša Krista“, zároveň však tvrdil: „Dnes židovstvo nič iného neni, než od boha zavržená, kliatbou božou zlížená [postihnutá, M. S.] rača, fajta [...] nielen že sú najpodlejšie plemeno na svete, rasa, fajta hanobiaca človečenstvo; ale tento národ židovský kliatbou Božou ztížený je jako mor a nenasytný parasýt, ktorý hubí a ničí po stavekov národy arijské kresťanské, ktorý smyslným názorom života ohrozuje všetku mravnosť národov europejských a otravuje všetku literatúru jejich; ktorý vyrval i hmotné statky, majetky ľudu kresťanskému, ktorý je hnijúcim jedovatým vredom, rozožierajúcou smrtonostnou rakovinou na tele ľudskej spoločnosti; je to národ, po ktorom kam šliapne ani tráva nerastie; národ, ktorý v národoch arijských kresťanských povždy spôsobil a spôsobuje i mravné i materiálne najhoršie škody. Jako kmeň stromu hynie, ktorého rozožiera červ: tak hynie i národ, ktorého rozožiera červ židovstva. Židia sú lykožrúti a tyfusoví bacilli ničiac zdravé telo národa. Kto zná povahu týchto parasýtov, musí reknúť, že sa chovajú ku všetkým národom stajne, t. j. všetky stajne okrádajúc, znemravňujúc a ožobračujúc. Predovšetkým hľadia ľud pripraviť o vieru a potom ľud tento hmotne zničiť. Všetky národy majú nepriateľa spoločného, hrozného nepriateľa, ktorý svojím kapitálom i skutkami ničí všetky národy spoločne, duševne i hmotne – totižto žida.“<sup>47</sup>

Citovaný článok *Židovstvo a zednárstvo* z jesene 1897 neunikol pozornosti uhorskej prokuratúry, ktorá obvinila Rojka z „poburovania proti konfesii“.<sup>48</sup> 2. júna 1898 sa Rojko

<sup>46</sup> KURTHA, V. H. Apologetika jedného národného martýra. Rukopis, s. 5. ANBU SNK, f. A. Rojko. Kurtha bral Rojkov antisemitský „socializmus“ veľmi vážne. V článkoch Národných novín a Slovenskej politiky z roku 1932 zdôrazňoval Rojkov boj proti „židovským kapitalistom“, resp. „maďarsko-židovskému kapitálu“ a ešte v roku 1987 (!) vysvetľoval prehliadanie Rojka zo strany zostavovateľov slovenských biografických slovníkov spôsobom zodpovedajúcim Rojkovmu sprisahaneckému mysleniu: „ten húževnatý a tvorivý harcovník proti vykorisťovaniu a za svoj ubiedený a zotročený ľud slovenský, je na svetovom indexi sionizmu ako nebezpečený mu nepriateľ-útočník, majúci sa zlikvidovať...“ V. H. Kurtha v liste Štefanovi Valentovičovi, vedúcemu biografického oddelenia Matice slovenskej z 29. 7. 1987.

<sup>47</sup> ROJKO, Ondrej. Židovstvo a zednárstvo. In Kresťan, 31. októbra 1897, roč. 4, č. 45, s. 6-7.

<sup>48</sup> V roku 1888 bol Rojko pre „poburovanie proti konfesii“ odsúdený na rok do väzenia a po návrate ho

musel zodpovedať pred súdom v Budapešti. Podľa dopisovateľa *Národných novín* „sa súdna sieň zaplnila zväčša židovským poslucháčstvom“, nachádzali sa v nej však aj Rojkovi priaznivci na čele s poslancom ľudovej strany Istvánom Rakovszkym. Prokurátor poukázal na subverzívny charakter Rojkovej publicistiky, pričom nezabudol zdôrazniť, že dopisuje do slovenského *Kresťana*. Vzhľadom na tento fakt si prokurátor kládol otázku, či Rojko neštvie proti židom preto, lebo títo sú práve v krajoch obývaných nemaďarskými národnosťami „apoštolmi Maďarstva: oni sú v Uhorsku najväčší Maďari. A či Rojko v slovenskom *Kresťane* preto búri len proti Židom, pretože sú Židia a nie-li i preto, že sú najväčší Maďari a maďarisátori?!“<sup>49</sup> Rojkov obhajca sa od prokurátorových špekulácií dištancoval – ten, keď si nevie pomôcť inak, vraj siaha po „národnostnej otázke“ – a v mene obvineného si vyprosil, aby mu podsúvali „búrenie proti židom, ako proti Maďarom“.<sup>50</sup>

Andrej Rojko sa síce hlásil k „slovenskému ľudu“ (kázal výlučne v slovenčine a okázalo oslavoval kult Cyrila a Metoda), no najmä v 90. rokoch uňho dočasne zosilnela lojalita voči katolíckej cirkvi, resp. voči Katolíckej ľudovej strane. Stotožňoval sa najmä s ňou presadzovaným, stavovsky a konfesiónálne chápaným patriotizmom. Tento multietnický nacionalizmus predstavoval východiskový bod Rojkovej antisemitickej propagandy, ktorá na jednej strane stále zostávala poplatná kresťanskému antijudaizmu, no na druhej strane prezrádzala silný vplyv biopolitiky. Podobne ako Vajanský, aj Rojko odmietal asimiláciu židov s okolitými „arijsko-kresťanskými národmi“. V článku s názvom *Židia vlastenci-hazafíci* z roku 1900, koncipovanom ako polemika s argumentáciou prokurátorov vystupujúcich v jeho procesoch, upieral židom „pravú“, to znamená kresťanstvom sankcionovanú národnosť, pomáhajúc si – ako Vajanský – metaforou parazita: „Láska k rodnej zemi, vlasti je niečo prirodzeného, samým Bohom do srdca ľudského vloženého; láska k vlasti a rodnej zemi je kresťanstvom posväcená a na pravú čnosť povýšená; kresťanstvo prikazuje vlast' i národ milovať; chvalitebné jest, keď Maďar, Slovák milujú svoju rodnú zem, vlast' svoju. Len židia lásky ku vlasti neznajú, pretože žiadnej vlasti nemajú a so žiadnym národom nesplynú. Žid má tam svoju vlast', kde je viacej zlata, viac peňazí, má lepší gšeft, rebach [zisk, M. S.]. Žid je kozmopolita, ktorý sa ridi zásadov, ubi bene, ibi patria (t. j. kde je dobre, tam je vlast') slovom, židová vlast' je zlaté tela, zlaté tela je židovi všetko, je mu i bohom. Žid maďarský vlastenci, hazafíci s Maďarmi, dokúd Maďari vládu majú, ale Maďarom nikdy neni, ani nebude, ale vždy len židom [...]“<sup>51</sup>

---

rožňavský biskup preložil na inú faru. V 90. rokoch nasledovali ďalšie procesy, porota však Rojka vždy oslobodila.

<sup>49</sup> Tlačová pravota kňaza Andreja Rojku. In *Národné noviny*, 7. júna 1898, roč. 29, č. 128. (Zvýraznené v orig.)

<sup>50</sup> Tamže. Porota Rojka síce uznala vinným z „poburovania proti konfesii“, ale napokon ho aj tentoraz oslobodila.

<sup>51</sup> O. R. [= ROJKO, Ondrej] *Židia vlastenci-hazafíci*. In *Kresťan*, 16. júna 1900, roč. 7, č. 24, s. 2.

Podobne to vraj bolo u všetkých európskych národov a ich predchodcov: „*Vymrely celé národy, jako Rimani, Huni, Góthi, Markomani, Bedrici, Lutici i kmeny semitské Foeničanov, Babylonských, iní splynuli s inými národmi; zo Slovanov polabských stali sa Nemci, zo Slovanov benátskych Taliani; Židia však nikdy a s nijakým národom nesplynuli, splynúť nemohli, prečo? preto, že dl'a slov Spasiteľových, jako svedkovia jeho slov až do konca sveta jestvovat' musia.*“<sup>52</sup> Toto pseudoteologické vysvetlenie však Rojka zjavne neuspokojovalo. Do akej miery biopolitika ňho potlačila základné kresťanské princípy, vyplýva z tvrdenia, že „*žid i keď je pokrstený, zostane len židom [...] žid i po prijatí Svätosti Krstu zostane národnostne len židom.*“<sup>53</sup>

Skutočnosť, že Rojko touto formuláciou „židom“ nepriznával autentickú národnosť, ale pripisoval im – v súlade so sémantikou nacionálneho antisemitizmu – akúsi „antirasu“,<sup>54</sup> vyplýva z jeho solidarity s inými nežidmi. Židia podľa Rojka jatrili národnostné konflikty medzi Maďarmi a Nemaďarmi, resp. medzi Nemcami a Čechmi v Zalitavsku či medzi Talianmi a Slovincami, Nemcami a Francúzmi – „*dl'a zásady ,duobus litigantibus tertius gaudet' (t. j. keď sa dvaja hašteria, tretí sa z toho teší)*“. Protinárodní židia sú šíriteľmi republikánstva, socializmu, internacionalizmu, kozmopolitizmu, anarchizmu, nihilizmu. Rojko sa preto obracal „*k Vám kresťanskí mužovia (ženy), kto z Vás máte lásku k národu svojemu – at' si Maďar, lebo Slovák, Nemec, Chorvát, Srb, Rumun,*“ aby prispeli k tomu, „*aby na celej čiare povalený, zničený bol lživý, biedacký, nekresťanský, neverecký, neznabožský, židozедnársky liberalismus a tým prestane i pánstvo židov.*“<sup>55</sup>

S otvorenou kritikou maďarizácie vystúpil Andrej Rojko v kontexte krízy politického katolicizmu v Hornom Uhorsku na začiatku 20. storočia, ktorej dôsledkom bol rozchod predstaviteľov katolíckeho krídla slovenského národného hnutia s Katolíckou ľudovou stranou,<sup>56</sup> a aj v tomto prípade mohol budovať na antiliberalizme a antisemitizme. Na príklade Rojkovho politického testamentu *Otcovský hlas k svôjmu ľudu* z roku 1900 by som chcel ukázať, ako rasový diskurz ovplyvnil jeho azda najradikálnejšiu interpretáciu maďarizácie. V tejto vo vlastnom náklade vydanéj brožúre, ktorú redaktor Eduard Šándorfi horlivo propagoval v *Kresťanovi* a distribuoval ju napríklad aj Andrej Kmeť, Rojko sľuboval, že zostane „*s telom a dušou Slovanom*“, a slovenský materinský jazyk

<sup>52</sup> Tamže.

<sup>53</sup> Tamže.

<sup>54</sup> GEULEN 2004, s. 196-197.

<sup>55</sup> O. R. [= ROJKO, Ondrej] Židia vlastenci-hazafici. In *Kresťan*, 23. júna 1900, roč. 7, č. 25, s. 3.

<sup>56</sup> Pozadie celého procesu tvorila zmena orientácie Katolíckej ľudovej strany, ktorá pôvodne hlásala potrebu implementovať tzv. národnostný zákon z roku 1868. To sa zmenilo po roku 1901, keď sa priklonila k štátoprávnej opozícii požadujúcej de facto postupné osamostatňovanie Uhorska. Táto zmena politickej orientácie priniesla ovocie v rokoch 1906 až 1910, keď sa ľudová strana stala súčasťou vládnej koalície. Bližšie pozri CSÁKY, Moritz. Die römisch-katholische Kirche in Ungarn. In WANDRUSZKA, Adam (ed.). Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918. Zv. IV: Die Konfessionen. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985, s. 304-305.

označil ako „*Bohom mi daný*“. Maďarizáciu Rojko odsúdil ako odpadlivosť od kresťanstva: „*každý odrodilec je spolu aj strašný atheista*“. Toto pseudoteologické zdôvodňovanie národnostných a jazykových práv však následne etnizoval konfrontáciou s „*hnusný[m], falošný[m] pochop[om] hazafišágu, t. j. vlastenectva*“, ktoré identifikoval ako „*klananie sa židovskému duchu, ktorý vzal na seba klamlivý náter maďarského šovinizmu*“. Rojko následne rozvinul svoju myšlienku, ktorou zároveň sumarizoval posun vo vzťahu k rasovo konotovanej maďarizácii: „*Tento moderný maďarský hazafišág protikresťanský je vlastne len hnusná sobeckosť židov a jejich kresťanských otrokov: vymyslený a prohlasovaný je on len tým cieľom, aby kresťanského ducha pozbavené národy Uhorskej krajiny tým slabšie, tým nemožnejšie staly sa a boli istou korisťou nepriateľa Krista. Neni teda možno nevidieť, že ten protikresťanský falošný liberálno-židovsko-tatársky hazafišág hrozí úplným stroskotaním celej krajine! Židia a jejich otroci to natoľko dovedli, že celá krajina jedine len židov považuje za úprimných vlastencov, iné ale národy, akokoľvek pokojné, za vlastizradcov len preto, aby tieto národy nemohli sa duševne a majetkovo zveladiť a vymaniť sa z pazúrov falošných prorokov. [...] Židovsko-zednárske cibulo-cesnakový liberalismus má z toho radosť, lebo ošoh, keď sa národy medzi sebou hryzú, žerú, bo nad takýmito národami môže tým snadnejšie panovať, ich utlačovať, ich až do deviatej kože sdierať, a pri svojích cibulo-cesnakových masných hrncoch pokojne sedieť, dobre jesť, piť, hýriť, prostopašiť a vy úbohé národy na to im plaťte.*“<sup>57</sup>

V kontexte krízy politického katolicizmu v Hornom Uhorsku došlo tiež k pokusu postaviť svetonázorovú príbuznosť medzi slovenským nacionalizmom a politickým katolicizmom – a v jej rámci aj antisemitizmus – na nové ideologické základy. Referenčným rámcom tohto pokusu bola ideológia a prax tzv. kresťanského socializmu,<sup>58</sup> ktorého najdôležitejší slovenskí hlásatelia – redaktor *Kresťana* Eduard Šándorfi a organizátor kresťanského robotníckeho hnutia a krátko aj poslanec za Slovenskú národnú stranu František Jehlička – vo svojej propagande taktiež využívali antisemitizmus.<sup>59</sup> Jehlička, ktorý svoj politický program charakterizoval ako „*národný, kresťansko sociálny, pokrokový, antisemitský*“,<sup>60</sup> odmietol pred uhorským snemom rasovo konotovanú maďarizáciu s nasledujúcim zdôvodnením: „*Tí, ktorí chcú zlúčiť jazyky, škodia nám i spoločnej vlasti, pretože tým trhajú srdcia. Nie v asimilácii rás, nie v jednorečovosti treba hľadať, ctená snemovňa, veľkosť Uhorska, ale jedine v tom, že poskytneme ľudu, čo mu patrí, jeho práva, úplnú slobodu [že] vyriešime sociálnu a národnostnú otázku. Musíme sa*

<sup>57</sup> ROJKO, Andrej. Otcovský hlas k svôjmu ľudu. Budapest : b. v., b. r., s. 3-4, s. 12.

<sup>58</sup> Bližšie pozri GERGELY, Jenő. Christlich-sozialistische Ideen in Ungarn. In GLATZ, Ferenc (ed.). European Intellectual Trends and Hungary 4. Budapest : Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, 1990, s. 175-192.

<sup>59</sup> Pozri SÁNDORFI, Edvard. Slovo ku kresťanským robotníkom. Budapest : E. Sándorfi, 1904, s. 12.

<sup>60</sup> Jehlička citovanými prívlastkami opisoval program Katolíckych novín v liste predsedovi Slovenskej národnej strany Pavlovi Mudroňovi z roku 1905. POPÉLY 1978, s. 605, pozn. 65.



*starat' so zhovievavosťou a dobrou vôľou o slovenský ľud, ktorého vrúcna miernosť, usilovnosť a láska k vlasti je príslovečná.*<sup>61</sup>

## **2. „Hospodársky antisemitizmus“? Anton Štefánek**

Opozičné kategórie „miešanie rás“ a „práva a sloboda slovenského ľudu“ z uvedeného citátu odkazujú na prienik populistickej sémantiky do diskurzu slovenského národného hnutia, ktorý sa naplno rozvinul u hlasistov. V historiografii slovenského politického myslenia razil pojem populizmu Branislav Štefánek a neskôr aj Vladimír Bakoš.<sup>62</sup> Populizmus podľa nich spočíval v zdôrazňovaní „ľudovosti“ a antielitárstva mladšej generácie slovenských nacionalistov vymedzujúcej sa voči konzervatívnemu centru slovenského národného hnutia v Turčianskom Svätom Martine. Kategória „ľudovosti“ zväčša splyvala s kategóriou „pospolitosti“ ako základnou kolektívno-identifikačnou jednotkou, ktorá predstavovala základ nacionalizačného programu. Tradičné spoločenské väzby vidieckeho obyvateľstva mali byť zachované aj v podmienkach postupnej kapitalistickej transformácie, a tým zaručovať úspešnosť projektu budovania moderného slovenského národa.<sup>63</sup> Dôležité je, že populizmus stimuloval požiadavku politickej a sociálnoekonomickej praxe, čo sa prejavilo zvýšeným úsilím o hospodárske a kultúrne pozdvihnutie slovenského obyvateľstva, predovšetkým v podobe zakladania úverových a spotrebných družstiev a šírenia osvety.

Podobne ako katolícke a sčasti aj agrárnické družstevné hnutie v Uhorsku, vyvíjal sa aj hlasistický populizmus v kontexte krízy liberalizmu, čo sa prejavovalo v neposlednom rade jeho protižidovským zameraním.<sup>64</sup> Keďže emancipačný charakter hlasistického programu bol len ťažko zlučiteľný s otvorene protiemancipačnou rétorikou antisemitizmu, pokúšali sa hlasisti terminologicky voči nemu vymedziť. S riešením prišiel napokon Ferdinand Houdek, ktorý navrhol zaštitíť požiadavku hospodárskeho bojkotu židovských obchodníkov a krčmárov, ktorí vraj „*nezrástli s ľudom*“, pojmom „*hospodársky antisemitizmus*“. Jeho špecifikom bolo zdôrazňovanie antisemitskej praxe v duchu hesla „*od slov k činom*“.<sup>65</sup> Skutočnosť, že tento pokus zbaviť antisemitizmus jeho protiemancipačnej podstaty nemohol byť dlhodobou úspešný, potvrdzuje publicistika popredného hlasistu a neskoršieho agrárneho politika a sociológa Antona Štefánka. Podobne ako v prípade Andreja Rojka, aj u Štefánka sa antiemancipačný charakter moderného antisemitizmu ako ideológie upierajúcej práva veľkej skupine

<sup>61</sup> *Képviselelőházi napló*, 1906, zv. 1 (21. 5. – 13. 7. 1906), s. 336.

<sup>62</sup> Pozri napr. BAKOŠ, Vladimír. *Ľud a národ očami hlasistov a Ferdinanda Juriga*. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). *Ferdinand Juriga. Ľudový smer slovenskej politiky*. Bratislava : Veda, 2009, s. 52-66; ŠTEFÁNEK, Branislav. *Anton Štefánek 1877 – 1977. Ľud a národ očami sociológa*. Aschheim : Poľana AG, 1977.

<sup>63</sup> KLOBUCKÝ, Róbert. *Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku*. Bratislava : Sociologický ústav SAV, 2006, s. 115.

<sup>64</sup> Tamže, s. 130-134.

<sup>65</sup> Bližšie pozri SZABÓ, Miloslav. „Židovská otázka“ na Slovensku v prvých rokoch Československej republiky. In *Střed/Centre*, 2011, roč. 3, č. 2, s. 62-63.

obyvateľstva prejavoval v kontexte rasovo zafarbeného diskurzu o maďarizácii.

Štefánek sa s antisemitizmom stretol už v detstve. Vyplýva to z jeho nepublikovaných spomienok, v ktorých opisuje vystúpenie kandidáta Krajinskej antisemitskej strany (*Országos antiszemita párt*) v roku 1887 v jeho rodisku Veľké Leváre. Mladý Štefánek sa zo zvedavosti pridal k skupinke chlapcov, ktorí vykrikovali protižidovské heslá a následne vybili okná dvom židovským obchodníkom. Antisemitizmus Štefánka sprevádzal tiež počas gymnaziálnych štúdií vo Viedni, kde sa študenti zdravili pokrikmi: „*Preč so židmi!*“ či „*Nech žije Lueger!*“ Dokonca aj učiteľ náboženstva Sladeczek otvorene sympatizoval s antisemitmi.<sup>66</sup> Počas štúdia filozofie na Viedenskej univerzite sa Anton Štefánek dostal do kontaktu s moravskými a slovenskými nacionalistami, ktorí v študentskom spolku Tatran vášnivo diskutovali aj o „*židovskej otázke*“.<sup>67</sup>

Štefánek sa síce čoskoro stal prívržencom T. G. Masaryka a myšlienky československej vzájomnosti, ale jeho rané publicisticko-sociologické pokusy prezrádzajú silný vplyv ideológie antisemitizmu. Názorným príkladom je článok uverejnený v turčianskosvätomartinských *Ludových novinách* roku 1903, v ktorom sa Štefánek zaoberal uhorskou tlačou, resp. jej nepriateľským postojom k nemadžarským národnostiam. Štefánek odvodzoval neobjektívnosť uhorskej tlače z jej „*požidovčenia*“. Táto medzi rakúsko-uhorskými antisemitmi mimoriadne rozšírená šifra mala sugerovať zneužívanie tlače v prospech kolektívneho egoizmu židov, ktorí údajne riadili skoro všetky maďarské, ale aj viedenské periodiká. Štefánka v tejto súvislosti zaujímalo, prečo sa Maďari, na rozdiel od iných národov, od židov neemancipujú. Vysvetľoval si to údajnou nadvládou židov v takmer všetkých oblastiach politického, spoločenského a kultúrneho života v Uhorsku: „*Židia obnášajú len 5% všetkého obyvateľstva v Uhrách ale 75% váži ich moc a bohatstvo.*“ Slovenský nacionalista Štefánek však nezostal pri tomto konštatovaní a zdanlivo paradoxne – v duchu sémantiky nacionálneho antisemitizmu však logicky – sa s Maďarmi solidarizoval: „*Pod dojmom týchto čísiel musíme skutočného, pravého Maďara ľutovať. Aby do takého jarma, do takého smrteľného náručia prišli, to by im nik nebol prial a s ľútosťou môžeme sledovať hynutie tohoto iste zdravého a dobrého kmena kresťanského. Maďar je zavedený, oklamáný chudák. My Slováci sme skoro lepšie na tom, pretože my sme si akú-takú čistotu zachovali, bárs i nás onen živel kynozí, otravuje a ničí, predsa duševne sme nezávislí na ňom.*“<sup>68</sup>

<sup>66</sup> Literárny archív Slovenskej národnej knižnice v Martine (ďalej LA SNK), sign. 42 XV 7. V článku pre časopis Prúdy z roku 1910, v ktorom Štefánek vysvetľoval politické neúspechy rakúskych kresťanských socialistov Karla Luegera ich odklonom od zásad antisemitizmu, uvádza, že pre nadávku „*židovská sviňa*“ ho skoro vylúčili z gymnázia. ŠTEFÁNEK, Anton. Úpadok kresťansko-sociálnej strany vo Viedni. In Prúdy, 1910/1911, roč. 2, č. 10, s. 388-399.

<sup>67</sup> ŠTEFÁNEK, Anton. Pamätnica ktorú z príčiny desaťročného jubilea účinkovania svojho vydal slovenský lit. spolok „*Národ*“ vo Viedni. Uh. Skalica : b. v., b. r., s. 30.

<sup>68</sup> ŠTEFÁNEK, A[nton]. Uhorské časopisectvo. In *Ludové noviny*, 30. marca 1903, roč. 7, č. 34.

Tento raný text predznamenal dva dôležité populistické motívy Štefánkovej publicistiky. Prvým z nich bolo idealizovanie údajne voči židom nezaujatého, tolerantného slovenského ľudu, ktorý mala jeho čistota – ako mnohí jeho súčasníci, aj Štefánek bol ovplyvnený biologicko-sociologickou teóriou Ferdinanda Tönniesa, postavenou na protiklade kategórií kvázi prirodzenej, „putom krvi“ zviazanej pospolitosti (*Gemeinschaft*) a modernej kapitalizmom odcudzenej spoločnosti (*Gesellschaft*)<sup>69</sup> – ochrániť pred negatívnymi dopadmi modernizačných procesov. Tieto negatíva chcel Štefánek demonštrovať pseudovedeckými moralistickými úvahami o „židovskej otázke“. Nie náhodou si pritom zvolil – ako pred ním už Vajanský – tento pojem, ktorý sa šíril do Uhorska z Nemecka od 70. rokov 19. storočia a na začiatku 20. storočia ho začali znova používať maďarskí občianski demokrati, keďže ich vedeckým nárokom vyhovoval lepšie ako negatívne konotovaný antisemitizmus.<sup>70</sup> „Židovská otázka“ totiž fungovala ako falošná metafora, sugerujúc priamu súvislosť medzi „sociálnou otázkou“, to znamená negatívnymi dopadmi sociálnoekonomickej transformácie a emancipáciou židovského obyvateľstva.<sup>71</sup>

Aj Anton Štefánek sa vo svojej publicistike venoval „židovskej otázke“ na prvý pohľad čisto pragmaticky. V článku *Židovská otázka v Uhorsku*, ktorú po zániku *Hlasu* uverejnil roku 1907 v populárno-vedeckej revue *Slovenský obzor*, síce uznával, že židia v Uhorsku iba využili sociálnoekonomické šance, ktoré im poskytla „*degenerovaná a bezcharakterná šľachta*“. Už tu však odvodzoval obchodného ducha židov z ich „rasy“, ktorej materializmus podľa neho vysvetľoval ich úspech aj v iných oblastiach moderného života, predovšetkým na poli kultúry a vedy.<sup>72</sup> Podobne vyznela Štefánkova prednáška *Hospodársky vývin židov v stredoveku*, ktorú predniesol v skalickom Katolíckom kruhu a neskôr publikoval na pokračovanie v *Ľudových novinách*.<sup>73</sup> Štefánek vo svojom náčrte ekonomických dejín židov od antiky do stredoveku zohľadňoval – vychádzajúc čiastočne zo sionistickej literatúry – vplyv náboženskej a sociálnej diskriminácie židov, ktorá niekdajších roľníkov a remeselníkov donútila venovať sa finančníctvu, na formovanie ich špecifického postavenia v európskych spoločnostiach. Štefánkovi však toto vysvetlenie zjavne nestačilo, keďže na záver svojej prednášky tieto sociálnoekonomické javy naturalizoval na „dedičné“ kolektívne vlastnosti: „*2000 ročná zkušenosť učí židov, ako majú obchodovať, ba povedal bych, že obchodovanie je u nich*

<sup>69</sup> KLOBUCKÝ 2006, s. 142. O Tönniesovej teórii pozri bližšie SZABÓ, Miloslav. *Rasa a vôľa*. Alfred Rosenberg a Mýtus 20. storočia. Bratislava : Kalligram, 2005, s. 190-193.

<sup>70</sup> Bližšie pozri VÖRÖS, Kati. *The 'Jewish question', Hungarian sociology and the normalization of antisemitism*. In *Patterns of Prejudice* 2010, roč. 44, č. 2, s. 137-160.

<sup>71</sup> VOLKOV, Shulamit. *Germans, Jews, and Antisemites. Trials in Emancipation*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006, s. 88.

<sup>72</sup> LEVÁRSKY. *Židovská otázka v Uhorsku*. In *Slovenský obzor*, 1907, roč. 1, č. 9 – 12, s. 626-639.

<sup>73</sup> *Hospodársky vývin židov v stredoveku* (prednáška red. A. Štefánka povedaná v „Katolíckom kruhu“ skalickom). In *Ľudové noviny*, 3. apríla 1909, roč. 59, č. 14, s. 2-3; 10. apríla 1909, č. 15, s. 2-4; 17. apríla 1909, č. 16, s. 2-3; 24. apríla 1909, č. 17, s. 2-3; 1. mája 1909, č. 18, s. 3-4; 8. mája 1909, č. 19, s. 1-3.

*zdedené, že žid už v živote matkynom dostáva súčasne so šťavou životnou i schopnosti obchodné. Atavizmom to menujú vedátori. Žid je síce schopný aj k iným prácam, ale vždy a všade obchodný duch mu nedá pokoj. Je mnoho lekárov, advokátov, aj učených profesorov židov, ale každý je z nich mimo toho obchodníkom a peňažníkom. Kresťania musia už s tým počítať ako s faktom, ktorý sa nedá zmeniť.*<sup>74</sup>

Hoci Štefánek nakoniec svojich poslucháčov nabádal, aby sa od židov učili obchodovať, nešlo tu len o nevinné prirovnania. Podobne ako viacerí ďalší slovenskí nacionalisti, aj Štefánek bol pozorným čitateľom azda najvplyvnejšieho dobového rasistu Houstona Stewarta Chamberlaina, ktorý vo svojom bestselleri *Základy 19. storočia* interpretoval svetové dejiny ako boj o civilizačnú nadvládu medzi idealistickou germánskou a materialistickou židovskou „rasou“.<sup>75</sup> Vo svojom príspevku pre radikálnodemokratický budapeštiansky časopis *Huszadik század* (Dvadsiate storočie), ktorého redakcia na čele so sociológom Oszkárom Jászim počas prvej svetovej vojny usporiadala medzi uhorskými intelektuálmi anketu o „židovskej otázke“, sa Štefánek síce od Chamberlainovho rasizmu dištancoval.<sup>76</sup> V článku o viedenských kresťanských socialistoch z roku 1910 však ešte očividne nebol natoľko vyhranený, keďže uznával Chamberlainovo „*duchaplne*“ riešenie „*otázky rasového antisemitizmu*“.<sup>77</sup> Ako si máme vysvetliť tento rozpor?

Nazdávam sa, že tu ide o výraz zásadného napätia medzi populistickým antisemitizmom s jeho zdôrazňovaním emancipačnej sociálnoekonomickej praxe a sémantikou nacionálneho antisemitizmu, ktorá projektuje „židovskú rasu“ ako negáciu národného princípu vôbec. To potvrdzuje napokon aj Štefánkova publicistika z rokov pred prvou svetovou vojnou, keď pôsobil ako redaktor *Slovenského denníka* v Budapešti.<sup>78</sup> Hneď v prvom ročníku nového periodika sa objavil nepodpísaný úvodník *Židovská plutokracia v Uhorsku*, ktorý rozvíjal Štefánkove populistické argumenty. Podnetom na napísanie článku bol prejav bankára Lea Lánczyho (pokrsteného žida) v hornej komore uhorského snemu, v ktorom vystupoval proti prijatiu všeobecného volebného práva. Štefánek, ktorý bol očividne autorom článku, zopakoval aj tu svoje tvrdenia o tolerancii slovenského ľudu voči dedinským židom, odmietol „*rasový antisemitizmus*“ a obhajoval antisemitskú prax slovenských nacionalistov ako snahu „*hospodársky sa [...] vymaniť zpod židovského vplyvu*“. Tentoraz však registroval aj „*lepšie elementy židovstva*“, zhromažďujúce sa okolo

<sup>74</sup> Tamže, 8. mája 1909, č. 19, s. 3.

<sup>75</sup> O Chamberlainovej teórii bližšie pozri SZABÓ 2005, s. 45-47. Roku 1903 Chamberlainove *Základy 19. storočia* čítal vo vacovskom väzení aj Svetozár Hurban-Vajanský, ktorému ich na cestu pribalil Ján M. Hroboň. Pozri korešpondenciu uloženú v LA SNK, sign. 138 C 43. Ruský preklad kapitoly o židoch zo *Základov 19. storočia* dával čítať Dušan Makovický L. N. Tolstému. Pozri SZABÓ 2011, s. 386.

<sup>76</sup> HANÁK, Péter (ed.). *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Budapest : Gondolat, 1984, s. 96.

<sup>77</sup> ŠTEFÁNEK 1910/1911, s. 385.

<sup>78</sup> Pozri JUNEK, Marek. *Slovenský denník v letech 1910 – 1915. Drobný příspěvek k dějinám slovenské žurnalistiky*. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). *Milan Hodža. Politik a žurnalista*. Bratislava : Veda, 2008, s. 90-104.

tlačových orgánov radikálnych, resp. sociálnych demokratov *Huszadik század a Népszava* (Hlas ľudu): „*My robíme rozdiel medzi židom a židom. Bojujeme a budeme bojovať proti úžere židovskej, ich hmotárstvu a politickej úskočnosti a zbabelosti, ale na druhej strane prijmemo podporu v našom ťažkom politickom boji i od pokrokových židov.*“<sup>79</sup>

Napriek deklarovanej snahe o objektivitu však Anton Štefánek spochybňoval úprimnosť pohnútok „*pokrokových židov*“ ako Oszkár Jászi, ktorý ako jeden z mála uhorských politikov hlásal potrebu revízie národnostnej politiky a udržiaval kontakty so slovenskými nacionalistami.<sup>80</sup> Už vo svojej prvej väčšej štúdií o „*židovskej otázke*“ v Uhorsku z roku 1907 Štefánek obmedzoval „*zriedkavé výnimky židov nematerialistických*“ na „*takzvaných židovských antisemitov*“.<sup>81</sup> Uznával síce „*pod vodcovstvom židovským*“ stojacich uhorských socialistov a radikálnych demokratov, keďže nemaďarské národnosti v nich našli „*nevolaných, ale silných obrancov a spolubojovníkov*“. Napriek tomu vyzýval na odstup voči židom ako takým, lebo „*ich mravné a svetové názory nie sú totožné s našimi*“.<sup>82</sup> A rovnako ako vo svojich novinárskych začiatkoch, aj teraz vyčítal Štefánek Maďarom, že tieto údajné morálne a svetonázorové rozdiely ignorujú. Do akej miery Štefánek stále podliehal rasovému diskurzu, potvrdzuje úvodník z roku 1912, v ktorom naturalizoval „*židovskú otázku*“ spôsobom, ktorého radikálnosť pripomína výlevy Svetozára Hurbana-Vajanského či Andreja Rojka: „*Nemusíme sa obširne zapodievať s hypotézou duchaplného [!] Chamberlaina a podobných apoštolov jednotlivých plemien a národov, ale napadnúť musí každému, že národy, v ktorých židovstvo výnimečnej sily nadobudlo, na oko rýchlo postupujú v industrii, obchode, dakedy i v politike atď. Súčasne ale badať i zmenu v názoroch na obchod, priemysel, prácu. Tam, kde drier istá naivna prostosrdečnosť panovala medzi ľuďom, istá rytierskosť u pánov, udomácňuje sa orientálne chytráctvo, faloš, klamstvo, licomernosť, záškodníctvo. [...] Dobrým príkladom toho je Uhorsko. Nevieme si aspoň predstaviť, žeby Maďari boli v pomerne krátkej dobe takých politických úspechov boli dosiahli, v akých sa dnes nachodia, bez židov. Nevieme si predstaviť, žeby vo svojom šovinizme bez židovskej pomoci tak kruto a nemilosrdne boli pokračovali voči kultúrnym a hospodárskym snahám inorodcov. Konečne si nevieme predstaviť, žeby verejný život, písomníctvo, umenie a menovite novinárstvo bolo tak hlboko kleslo do pohlavného cinizmu a hmotárstva bez židovského kvasu. A tak silné je židovstvo, tak hlboko sa zaštepilo do tela a duše všetkých, hlavne ale maďarského národa, že účinky semitických toxinov badať všade a vždy. Ešte i v cirkvách kresťanských možno najst škodlivé elementy židovskej mravouky a z nej prištiace zlo.*“<sup>83</sup> Takéto radikálno-

<sup>79</sup> Židovská plutokracia v Uhorsku. In Slovenský denník, 14. 5. 1910, roč. 1, č. 52, s. 1.

<sup>80</sup> Pozri SZARKA, László. Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai 1918 végeig. In Századok, 1985, roč. 119, č. 5 – 6, s. 1168-1194.

<sup>81</sup> LEVÁRSKY 1907, s. 626.

<sup>82</sup> Židovská otázka na sneme. In Slovenský denník, 29. novembra 1910, roč. 2, č. 225, s. 1.

<sup>83</sup> Maďarská politika a maďarské novinárstvo. In Slovenský denník, 26. júna 1912, roč. 3, č. 117, s. 1.

antisemitské, rasistické formulácie, hoci sa v prostredí slovenských nacionalistov v rokoch bezprostredne pred prvou svetovou vojnou objavovali skôr výnimočne, predstavovali negatívny pól populistického volania po emancipácii slovenského ľudu z moci židovských úžerníkov a krčmárov.<sup>84</sup> Ani medzi najmladšou generáciou slovenských nacionalistov sa nenašiel takmer nik, kto by spolu so študentom práv Bohdanom Pavlů poprel samu existenciu „židovskej otázky“ v Uhorsku. Keď ho roku 1910 Zväz českých pokrokových židov pozval prednášať o vzťahoch Slovákov a židov, Pavlů nepopieral podiel viny hornouhorských židov na zlej situácii slovenského ľudu. Zároveň sa ich však zastal, keďže židia neboli podľa neho o nič horší ako ich kresťanskí konkurenti, naopak, prispievali k „*hospodárskemu pokroku a posilneniu ľudu*“, ktorý trpel predovšetkým pre nedostatočnú demokratizáciu a útlak zo strany šľachty.<sup>85</sup>

### **Záver: „spriaznení voľbou“?**

Vo svojej programovej eseji *Nálady a výhlady* (1897) pocítil Svetozár Hurban-Vajanský opäť raz potrebu vyrovnáť sa s pesimistickou myšlienkou národnej smrti či neexistencie. Vajanský pokladal slovenský ľud za „*etnografickú individualitu*“, ktorá si síce zachovala „*materiu, jadro, essenciu*“, ale nevťažila im „*umeleckú, viditeľnú formu*“: „*Príroda u nás nahradzovala umenie.*“<sup>86</sup> Až postupne slovenský ľud zrodil „*obetovancov ducha*“, ktorí mu, hoci na vonkajší popud, dodali „*formu a výraz*“. Vajanský definoval národnú kultúru ako tvorivý akt nacionalistického intelektuála formujúceho materiál („*ľud*“), ktorý má k dispozícii. Vzhľadom na prekážky, ktoré mu znemožňovali plne sa oddať tomuto poslaniu, si Vajanský povzdychol: „*Ako radi by sme boli, keby nemuseli sme ukazovať telá svoje, krv svoju, odvolávať sa na tak hrubo-materiálne okolnosti, na fyziologické svoje jestvovanie, na uterus matiek svojich! A čomu kvôli ženú nás k takémuto materialistickému apologisovaniu? K vôli fantómu, k vôli nasnívanému Thule, ktoré nikdy neuskutoční sa. Veľká to obeť fantásii!*“<sup>87</sup> Vajanského citát v zhustenej podobe vyjadruje ambivalentnosť moderného nacionalizmu, ktorý prezentuje kategóriu národa ako voluntaristickú a súčasne „rasovo“ podmienenú konštrukciu. Problematická je vlastne len jeho neúprimnosť, keďže spomínané „hrubo-materiálne okolnosti“ boli u Vajanského integrálnou súčasťou jeho nacionalistického idealizmu. Ide tu teda o názorné potvrdenie teórie nemeckého historika Christiana Geulena, podľa ktorého boli obe kategórie, resp. koncepcie, národ/nacionalizmus a rasa/rasizmus v posledných desaťročiach 19. a v prvej polovici 20. storočia takpovediac „spriaznené voľbou“.<sup>88</sup>

<sup>84</sup> Obchodník z Ružomberka Ján Valócy prednášal o „emancipácii od židov“ ešte v novembri 1913 na roľníckom zjazde v Skalici. Pozri Slovenský národný archív, fond Pavel Blaho, i. č. 1590, k. 47.

<sup>85</sup> Židé na Slovensku. In Rozvoj, 25. februára 1910, roč. 4, č. 8, s. 3.

<sup>86</sup> *Nálady a výhlady*. Pokus znázorniť terajší slovenský myšlienkový obzor s rozpomienkami na minulosť. Turčiansky Sv. Martin : Kníhtlačiarstvo-účastinársky spolok, 1897, s. 9-10.

<sup>87</sup> Tamže, s. 70.

<sup>88</sup> GEULEN 2004, s. 11-15.

Ako ukazujú reakcie marginalizovaných slovenských (a rovnako aj ďalších nemad'arských) nacionalistov, ovplyvňoval rasový diskurz nielen reflexie národnostnej politiky uhorských elít, ale aj polemiky predstaviteľov nemad'arských národností namierené proti oficiálnemu nacionalizmu označovanému pojmom mad'arizácia. Zatiaľ čo pre 70. a 80. roky 19. storočia bola typická snaha prevrátiť kategórie nadradenosti a podradnosti medzi asimilujúcimi a asimilovanými, to znamená medzi Maďarmi a Slovákmi (Rumunmi atď.), na prelome 19. a 20. storočia došlo spolu s prienikom sémantiky nacionálneho antisemitizmu do diskurzu nemad'arských národných hnutí postupne k dôležitému posunu: do „roly biopolitického nepriateľa“ (Geulen) stelesňujúceho mad'arizáciu boli štylizovaní židia, ktorých „rasa“ ohrozovala všetkých nežidov, teda potenciálne aj, či dokonca predovšetkým Maďarov. Tieto tendencie sa naplno prejavili po rozpade starých dynastických štruktúr, keď sa nacionálny antisemitizmus stal dominantnou súčasťou ideológie a politickej praxe katolíckych a kresťanskosociálnych strán v Maďarsku<sup>89</sup> a – hoci s výnimkou prvých povojnových rokov skôr latentne – aj na Slovensku.<sup>90</sup> Proces nacionalizácie v nových nástupníckych štátoch neobišiel ani populistické hnutia, ktoré mali taktiež v programe riešenie „židovskej otázky“ zhora, teda etatistickými prostriedkami – predovšetkým prostredníctvom revízie licencií na prevádzku trafik, resp. produkciu a výčap liehových nápojov.<sup>91</sup> Pre dozvuky rasového diskurzu je viac než príznačné, že jeden z hlavných reprezentantov slovenského agrarizmu Anton Štefánekrazil v tejto súvislosti eufemistický pojem „sociálna asimilácia“.<sup>92</sup>

#### Cituj:

SZABÓ, Miloslav. Rasa, národ alebo ľud? Reflexie mad'arizácie v prostredí Starej školy, slovenského katolicizmu a hlasistov. In *Forum Historiae*, 2013, roč. 7, č. 2. ISSN 1337-6861.

...

**Mgr. Miloslav Szabó, PhD.**, je spolupracovník Židovského múzea v Prahe a bývalý spolupracovník Centra pre výskum antisemitizmu na Technickej univerzite v Berlíne. Zaoberá sa dejinami rasizmu, antisemitizmu a nacionalizmu v Nemecku a strednej Európe v 19. a 20. storočí, ako aj intelektuálnymi dejinami. Je autorom monografií *Boh v ofsajde* (Bratislava: Kalligram, 2004) a *Rasa a vôľa. Alfred Rosenberg a Mýtus 20. storočia* (Bratislava: Kalligram, 2004). V uplynulých rokoch pracoval na výskumnom projekte o slovenskom národnom hnutí a antisemitizme v rokoch 1875 až 1922. Z novších publikácií: „Židovská otázka“ na Slovensku v prvých rokoch Československej republiky (*Střed/Centre*, roč. 3, 2011, č. 2, s. 59–81), *Vertraute Feindbilder. Die trans-nationalen Bezüge des slowakischen Antisemitismus um 1900*. (*Bohemia*, roč. 51, 2011, č. 2, s. 358–388), *"Be-cause words are not deeds." Antisemitic Practice and Nationality Policies in Upper Hungary around 1900*. (*Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC*, Nr. 3, July 2012. Dostupné na: [www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=299](http://www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=299))

<sup>89</sup> Pozri HANEBRINK, Paul. In *Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890 – 1944*. Ithaca : Cornell University Press, 2006.

<sup>90</sup> Pozri WARD, James M. Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia. Ithaca : Cornell University Press, 2013.

<sup>91</sup> Bližšie pozri SZABÓ 2011, s. 65-71.

<sup>92</sup> ŠTEFÁNEK, A[nton]. Židovská otázka v Československej republike. In *Slovenský denník*, 21. 5. 1919, roč. 2, č. 105, s. 1.